

İKTİSADİ ANALİZ TARİHİNE NASIL YAKLAŞMAK GEREKİR? III: “HETERODOKS” İKTİSAT¹

Hüseyin ÖZEL²

ÖZET

Bu makale, genel olarak Heterodoks iktisat anlayışlarını yöntembilgisel bakımdan ele almakta ve değerlendirmektedir. İlk bölümde, anaakım iktisadın kendisini “heterodoks” olarak gören değişik anlayışları dikkate alınmakta ve eleştirilmekte, ikinci bölümde de “gerçek” heterodoks iktisad tanımlama iddiasında bulunan kimi iktisat anlayışları tartışılmaktadır. Makalede, her ne kadar kendi içinde tutarlı ve sınırları belirlenmiş bir heterodoks iktisattan söz etmek mümkün değilse de yöntembilgisel, toplumsal ve iktisadi analiz bakımından birbirine yakınlaşan bir genel heterodoks çerçevenin ortaya çıktığı, ayrıca bu yaklaşımların kendi aralarındaki farklılıklarının bir zayıflık olarak değil güçlü bir yan olarak görülmesi gerektiği savunulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Anaakım-Anaakım dışı, Ortodoks-Heterodoks, İktisadi Yöntembilgisi.

Jel Kodları: B50, B41, B55, E12

ABSTRACT

The present paper considers and evaluates “Heterodoxy” in economics from a general methodological point of view. In the first section, some mainstream perspectives that present themselves as various forms of “heterodox” approaches are examined and criticized, and in the second, other approaches that consider themselves as representing the “real” heterodoxy. The paper argues that even though it is hard to talk about the existence of a well-defined and air-tight heterodox economics, it is still possible to recognize, from methodological, social and analytical points of view, the emergence of a unified general heterodox perspective. The differences among different traditions within this general perspective should also be considered as a strength, rather than a weakness.

Keywords: Mainstream-nonmainstream, Orthodox-Heterodox, Methodology of Economics.

Jel Codes: B50, B42, B55, E12.

1. GİRİŞ

Bu yazı, daha önce yayınlanan “İktisadi Analiz Tarihine Nasıl Yaklaşmak Gerekir?” başlıklı iki yazımın (Özel 2001 ve 2009) devamıdır. Diğer iki yazıda, öncelikle iktisadi analiz tarihine ilişkin olarak, düşünce okullarını temel alan bir sınıflama yapmış ve genel olarak politik iktisat geleneği ile neoklasik ya da anaakım iktisat geleneği arasındaki farklara dikkat çekmiştim. İkinci yazı, kapitalist bir ekonominin işleyişindeki en büyük sorun olan “koordinasyon sorunu” yani karar birimlerinin planlarının birbiriyle nasıl uyum içerisinde olacağı sorusu çerçevesinde, bu soruna yönelik “zamansız” (senkronik) ve zamanın temel alındığı (diyakronik-dinamik) yaklaşımları içeren bir sınıflama yoluyla, öteki düşünce okullarını da ele alıyordu. Bu üçüncü yazıda da özellikle son günlerde yoğun tartışmaların söz konusu olduğu “Ortodoks” ve “Heterodoks” iktisat biçimlerini karşılaştırmalı olarak değerlendireceğim. Bu yüzden yazıda önce, “anaakım” ya da neoklasik iktisadın son zamanlarda daha “heterodoks” bir yönelim geliştirdiği düşüncesini ele alacak, sonra da anaakım iktisada yönelik eleştirilere dayanan

¹ Bu yazı, yazarın daha önceki sunuş ve yazılarındaki (Özel, 2021, 2023a ve 2025) görüşlerin geliştirilmesiyle ortaya çıkmıştır..

² Bağımsız Araştırmacı, huseyinozel@gmail.com ORCID: 0000-0002-9780-2557

“gerçek” heterodoks iktisadın temel özelliklerini irdeleyeceğim. Yazının sonuç bölümü de genel olarak heterodoks iktisadın geleceğine yönelik değerlendirmeleri içeriyor.

2. “ANAAKIM HETERODOKSİ”?

“Heterodoks” terimi, “doğru inanç” anlamına gelen Yunanca “Ortodoks” (*Ortho* ve *doxa*) terimine karşıt olarak kullanılıyor ve “başka, farklı inanç” anlamına geliyor. Bilindiği gibi bu terim, genel olarak yerleşik inanç ve düşüncelere aykırı olan görüşleri dile getirmek için kullanılmaktadır. Bu kavram çiftiyle eşleştirilen bir başka çift de “Anaakım” (*mainstream*) ve “Anaakım olmayan” (*nonmainstream*) kavramları. Bu iki çift kimi zaman farklı biçimlerde de algılanabilir. Örneğin, bir görüşe göre (Colander, *et al.*, 2004: 490), “anaakım” ya da “yerleşik” iktisat kavramı, büyük ölçüde sosyal ve kurumsal nitelik taşıyan, yalnızca entelektüel anlamda değil, akademik düzeyde de öndegelen kurum, organizasyon ve akademik dergilerde ağırlığı olan bireylerin benimsediği düşüncelere gönderme yapan bir kavram diye görülebilir. Buna karşılık “Ortodoks” terimi, esas olarak entelektüel bir kategoridir; genel olarak iktisadi düşünce tarihçilerinin en yakın dönemde hakim olduğuna inandıkları düşünce okuluna (bugünlerde neoklasik iktisat) göndermede bulunmaktadır. Bunun yanında, neyin Ortodoks olarak görüleceği, genellikle ortodoksinin var olduğu düşünülen dönemin ardından belirlenir; gerçek bir ortodoksi iken genellikle bir adı yoktur. Başka deyişle Ortodoks nitelemesi, geçmişe yöneliktir; geleceğe değil. İkinci olarak da iktisatta Ortodoks adlandırması, genellikle bir “sapkından” gelir; örneğin, “Klasik iktisat” terimini Marx, “Neo-klasik İktisat” terimini de Veblen kullanmıştır. Bu durumda da “Heterodoks” terimi, genellikle Ortodoks karşıtı, eleştirel bir bakışı dile getirir; ancak bu terim de, hem entelektüel hem de sosyal bir boyut taşımaktadır. Kendilerini anaakımın dışında, “heterodoks” olarak nitelendiren iktisatçıların hem araştırma fonlarına erişmek bakımından hem de, daha önemlisi, anaakım iktisatçılarla iletişim kurmak bakımından önemli sorunları bulunmaktadır.

Bu yazıda sözü edilen iki kavram çifti birbirinin yerine geçer biçimde kullanılıyor olsa da anaakım (ortodoks) ile anaakım dışı (heterodoks) arasında kesin bir bölünmenin olmadığını, farklı yaklaşımlar ve okulların aslında bir “tayfın” (*continuum*) içerisine yerleştirilebileceğini söylemek yerinde olacaktır. Bu tayfın uçları birbirine uzak olsa da farklı yaklaşımlar arasındaki geçişlerin çok keskin olmadığını, bir “süreksizliğin” olmadığını düşünmek de yanlış olmayacaktır (Slade-Caffarel, 2019). Uçlarda yer alan okullar daha “tutarlı” iken ortalarında kesin sınırçizgileri (*demarcation line*) çizmek oldukça zordur. Bu yüzden, hatta, aşağıda tartışılacağı gibi, bir “ortodoks heterodoks”tan da söz etmek de mümkündür. Yine de bu konudaki tartışmalarda daha çok vurgulanan nokta, geçişkenlikten çok süreksizliğin bir kural olarak düşünülmesidir. Bu yüzden de aşağıda savunulacağı gibi, “gerçek” heterodoksinin kendisini bir biçimde göstereceğini varsaymak yanlış olmayacaktır.

Kuşkusuz, “heterodoks” ve “ortodoks” tanımlamalarının muğlaklığına rağmen, kapsayıcı bir “heterodoks” iktisadın varlığından söz etmek için, öncelikle teorik bir bütünlük, sonra da ayrılmış bir kurumsal ya da “sosyolojik” yapı, yani iktisat bölümleri, profesyonel dergi ve topluluklar düzeyinde bir ortaklaşmanın var olması gerekli görünmektedir. Böyle bir bütünlüğün varlığı çok tartışmalı olsa da, ilginç bir gözlem, “modern” iktisadın ortaya çıkışından (18. yüzyıldan) bu yana, temel olarak ortodoks iktisadi eleştirme hedefinde olan farklı yaklaşımların her zaman var olduğudur. Yine de, değişik bakış açılarını biraraya getirme iddiasındaki “heterodoks” bir iktisat anlayışının kabaca 2000’lerin başında biçimlenmeye başladığını söylemek yanlış olmayacaktır. 2000’lerden önce, ortak bir teorik temelin eksikliğinin yanı sıra heterodoks iktisat ile uğraşanların kendine akademide yer bulmalarının bile, en azından bugünküne göre, çok daha zor olduğunu söylemek mümkündür. Bu bakımdan özellikle 1990’larda Marksist (ya da Radikal), Post Keynesci, Evrimsel, Kurumsal, Feminist vb. iktisat yaklaşımlarının kendi aralarındaki etkileşimlerin artmasıyla, ortak konferansların düzenlenmeye başlanması, yine 1999’da *Heterodoks İktisatçılar Birliği*’nin³ kurulması, önemli bir dönüm noktası olarak görülebilir. Bu bakımdan aslında, Heterodoks iktisadın hem neoklasik iktisadın eleştirisi hem de bir “topluluğun” varlığı bakımından kendisini anaakımdan ayırttığını söylemek gereklidir. Hatta, başlangıçta bu iktisatçıların neredeyse tek ortak noktaları anaakım iktisadın eleştirilmesi iken, artık kendi içinde tutarlı ve sınırları belirlenmiş bir düşünce okulunun biçimleniyor olduğu savı, giderek daha sık dillendirilmektedir. Yine de her bakımdan içsel tutarlılığa sahip olan bir heterodoks yaklaşımın ortaya çıktığını söylemek zor görünmektedir. Özellikle, Roger Backhouse’un (2000), heterodoks bir düşünce okulundan söz edebilmek için gerekli gördüğü üç ölçüt, yani “kendini

³ Web adresi: <https://www.hetecon.net/>.

tanımlayabilme”, kurumlaşma ve çekirdek varsayımlar üzerindeki uzlaşma ölçütleri kullanılırsa, hala “kapsayıcı” bir heterodoks iktisattan söz edilemez. Bu yüzden, heterodoks iktisadın en birleştirici özelliğinin hala anaakım, ortodoks iktisada yöneltilen eleştiriler olduğunu söylemek doğru olacaktır.

Genel olarak, 1970’lere kadar hakim olan, anaakım iktisat, eksik rekabet teorileri ile Neoklasik bölüşüm teorisine Veblen ve Joan Robinson’un eleştirileri gibi kimi önemli saldırılar sonucunda büyük yara almış görünmekteydi. Ayrıca, Esas olarak Sraffa’nın (1960) “üretim tekniklerinin tersine dönmesi” (*reswitching*) analizi, ünlü “Cambridge sermaye tartışmaları”na yol açmış (Harcourt, 1972), bu da Neoklasik bölüşüm teorisinin iç tutarsızlığının açıkça görünür hale getirmişti. Bu eleştiriler karşısında neoklasik iktisatçılar, neoklasik iktisadı benimsemenin bir “iman sorunu” olduğunu (Ferguson, 1969: 235) savunarak, meselenin ideolojik boyutunu ortaya koymuşlardı. 1970’ler genel olarak, özellikle Marksist ve Post Keynesci eleştirilerden sonra neoklasik ana akım iktisadın bir çöküş içerisinde olduğu neredeyse genel kabul gören bir düşünceydi.

Bu eleştirilere karşı anaakım iktisat genellikle duyarsız görünse de bir yandan da neoklasik iktisadı tanımlayan temel varsayımlarda zaman içerisinde bir gevşetme çabası da kendisini göstermeye başlamıştı. Yöntembilgisel bakımdan üç temel kabule, yani, bireycilik, Rasyonellik ve denge kavrayışına dayanan (Hahn 1984: 1-2) ya da soyutlama düzeyleri itibarıyla üç katmanla, yani basit değişim modeli, rasyonel seçim kuramı ve genel denge teorisi ile ayrıt edilebilecek olan (Attar, 2023: 351)⁴ neoklasik iktisadın o günden bu yana bir dönüşüm geçirdiğini gözlemek mümkündür. Bu gelişmeler çoğunlukla temel varsayım ya da postülaların gevşetilmesi ya da başka bir biçimde formüle edilmesi yoluyla ortaya çıkmıştır. Bunun yanında makroiktisat alanında, özellikle Yeni Klasik iktisadın gelişmesi, Keynesci iktisadın sorgulanması ve makroiktisat konusunda “mikrotemeller” sağlanması çabalarının önünü açmıştı (Hoover, 2008). Bunun yanında farklı iktisadi ve istatistiksel/ekonometrik tekniklerin uygulanması da anaakımda 1970’lerden bu yana ortaya çıkan gelişmeler olarak kendilerini göstermişlerdir. Bu gelişmede, iktisadın öteki bilim ve yöntemlerle olan ilişkilerinin dönüşümü de pay sahibidir. Kimi zaman “Sosyal Bilim Emperyalizmi” (Harcourt 1979; Harcourt ve Kerr, 2003) diye eleştirilen bu eğilim, iktisadın özellikle bireycilik ve rasyonel seçim kuramını başka sosyal bilimlere yaygınlaştırmasına işaret eden önemli bir gelişmedir. Yine de iktisadın bu dönemde bir tür “tersine emperyalizm” (Davis, 2008: 350) olgusundan, yani başka alan ve disiplinlerden alınan yaklaşım ve tekniklerin anaakım iktisadın kendisini de dönüştürecek bir çeşitlenme yaratmasından da etkilendiği söylenebilir. Bu tür gelişmeler, anaakımın “kıyısında” yer alan kimi yaklaşımların ortaya koyduğu neoklasik iktisat eleştirileri, hatta kendilerini zaman zaman “heterodoks” olarak dile getirmeleri (Colander *et. al.*, 2004; Davis, 2008; Slade-Caffarel, 2019), bir “anaakım heterodoksi”nin gelişmeye başladığını da düşündürmektedir. Gerçekten de artık iktisatta, Neoklasik iktisadın şemsiyesi altına alınıp alınmayacağı tartışılır hale gelen çok sayıda farklı yaklaşımdan söz etmek mümkündür. John Davis’in verdiği (2008: 358) aşağıdaki liste, bu konuda bir fikir verebilir:

- (i) *Klasik Oyun Teorisi* (John Nash, Robert Aumann, John Harsanyi, Reinhard Selten and Ariel Rubinstein),
- (ii) *Davranışsal Oyun Teorisi* (Colin Camerer, Ernst Fehr, Werner Guth and Matthew Rabin),
- (iii) *Davranışsal İktisat* (Herbert Simon, Amos Tversky, Daniel Kahneman, Richard Thaler, George Loewenstein, Colin Camerer, Jon Elster and Gerd Gigerenzer),
- (iv) *Deneyisel İktisat* (Vernon Smith, Selten, David Grether, Charles Plott)
- (v) *Nöroiktisat* (Paul Glimcher, Colin Camerer, Paul Zak and Kevin McCabe).
- (vi) *Evrimsel Oyun Teorisi* (Thomas Schelling, Robert Axelrod, John Maynard Smith, Ken Binmore and Larry Samuelson),

⁴ Öte yandan Fred Lee (2009), neoklasik fiyat teorisi ile “kıtlık, tercihler ve fayda fonksiyonları, teknoloji ve üretim fonksiyonları, rasyonellik, denge, yöntembilgisel bireycilik ve pozitivist ve tümdengelimci yöntembilgisi gibi çekirdek önermelerinin” reddinin, heterodoks iktisadın tanımlayıcı bir özelliği olduğunu belirtiyor (aktaran: D’Ippoliti ve Roncaglia, 2016: 29).

- (vii) *Evrimsel İktisat* (Paul David, H. Peyton Young and Douglas North)
- (viii) *Ajan temelli kompleksite iktisadı* (Herbert Simon, Thomas Schelling, John Holland, Brian Arthur, Douglas, North, Steve Durlauf, Alan Kirman, Paul Krugman and Leigh Tesfatsion).

Anaakım iktisattaki bu dönüşüm, yalnızca tekniklerin ve yeni yaklaşımların değil, temel analitik kabullerin de dönüşmesi anlamına gelmektedir. Örneğin, anaakım iktisada yönelik eleştirilerin büyük bölümünün, artık geçerliliğini yitirmesinin temel nedenlerinden birisi, iktisadın artık, Newton fiziğini bırakıp kendisine model olarak “yeni fiziği” (Kompleksite teorisi) model almaya başlamış olmasıdır (Colander, Holt ve Rosser, 2004). Bunların sonucu, geleceğe bakan, yeni olasılıklara açık olan, ideolojik bakımdan “nötr” olan, dolayısıyla da varolan karşıtlıkların oluşturduğu “ekstra bagaj”dan kurtulduğu için iktisada egemen olan yeni bir “Milenyum İktisadının” (Colander, 2000) doğuşudur; hatta artık Neoklasik iktisadın “ölümünden” de söz etmek mümkündür (Colander, 2004). Bu anlayışa göre, anaakım iktisadın artık kendisini “önyargılarla” sınırlamadığı bir anlayışa ulaşmayı sağlayan gelişmeler şunlardır (Colander, 2004):

- (i) *Kaynak dağılımı sorunu*: bu sorun çözüme kavuşturulduktan sonra etkisini yitirmiştir.
- (ii) *Faydacılık*: artık faydacılığı kabul eden pek az iktisatçı vardır.
- (iii) *Marjinal menü seçimleri (trade off)*: Modern mikroiktisatta, oyun teorisi neredeyse tamamen kalkülüsün yerine geçmiştir.
- (iv) *Uzun erimli rasyonellik*: Modern mikroiktisatta, norma dayanan rasyonellik (belki evrimsel oyun teorisi sayesinde) ve ampirik olarak belirlenen rasyonellik kabul edilebilir yaklaşımlara dönüşmüştür.
- (v) *Yöntembilgisel bireycilik*: Bireycilik hala egemense de modern iktisadın saldırısı yoğunlaşmış durumdadır. Kompleksite kuramcılarının bütün bireyci yaklaşımları sorgulaması, önemli bir dönüşümdür.
- (vi) *Genel denge yaklaşımı*: genel dengenin biricikliği (*uniqueness*) hala bir sorun ise de teoride, çoklu denge ve uygun dengenin seçimi sorunları öne geçmiştir.

Buradaki ilginç nokta, bütün bu gelişmeleri ortaya çıkaran itkinin, heterodoks iktisatçıların yönelttiği eleştiriler olmaması, gerçekte bunların çoğunluğunun neoklasik iktisadı benimseyen iktisatçılardan kaynaklanıyor olmasıdır. Bu “içsel” dinamikler, anaakım iktisada yöneltilen geleneksel eleştirileri de boşa çıkarmaktadır. Öncelikle, iktisat artık Newton fiziğinden vazgeçip kendisine “yeni fiziği” model almakta, bu da “kompleksite iktisadını” ortaya çıkarmaktadır. İkinci olarak iktisada getirilen yeni yaklaşım ve teknikler, iktisadı “içeriden” dönüştürmektedir (Colander et al., 2004). Üstelik, bu dönüşümün, aslında daha önceki heterodoks yaklaşımlara göre daha “ilerici” nitelikte olduğu da söylenebilir, çünkü “geleneksel” heterodoksi, varsayımlarının gerçekliği, yeni teknikler ve yaklaşımları geliştirebilme konusunda başarısızdır; ayrıca ellerindeki “buldurucular” (*heuristic*) da ilerlemeye daha az açık olduğu için anaakım iktisada bir alternatif olamazlar. Anaakım iktisadın ilerici karakteri, aşağıdaki özelliklerden görülebilir (Backhouse, 2000: 152): anaakım iktisat artık,

- (i) Daha önce açıklanamayan fenomenleri açıklayabilmektedir.
- (ii) “*Ad hoc*” varsayımlara dayanmaktan vazgeçmiştir.
- (iii) Teoriler daha kesin (*rigorous*) niteliktedir.
- (iv) Teoriler daha genel niteliktedir (oligopol, tam rekabetten daha geneldir, tam bilgi yerini eksik bilgiye bırakmıştır vs.).

Dolayısıyla bu yeni, “anaakım Heterodoks İktisadın” eski heterodoks yaklaşımlardan temel farkları da aşağıdaki gibi özetlenebilir (Davis, 2008: 359-60):

- (i) Eski heterodoks iktisat, farklı biçimlerde, farklı köken öykülerine sahipken, anaakım heterodoks yaklaşımlar, iktisadın içinde doğan, ancak alanın dışından gelen etkilerle gelişen yaklaşımlardır.
- (ii) Eski heterodoks iktisat, temel ortodoks ilkelerin reddedilmesine dayanan, ayrıca sosyoloji, tarih, politika ve antropolojiden etkilenen yaklaşımlar iken yeni heterodokslik, bu ilkelerin gözardı edilmek yerine gözden geçirilme çabalarına ağırlık vermektedir.
- (iii) Anaakım heterodoksluğu, anaakımın profesyonel avantajlarından (bilimsel dergilerde makale bastırmaktaki kolaylık, iş bulma ve tenür almaktaki ağ bağlantıları vs.) yararlanmaktadır.
- (iv) Eski heterodokslik, çoğulculuk savunusuna sahipken anaakım heterodokslik, iktisadın tek yaklaşıma sahip olmasını –profesyonel konumları gereği ve alanın çekirdeğinin tanımlanması bakımından– doğal bulmaktadır.
- (v) Anaakım heterodokslik, yöntem ve yöntembilgisi pratikleri bakımından, yöntem tartışmalarından çok, formel nitelikteki modellerin daha iyi olduğu düşüncesini benimsemektedir.

Sonuç olarak, anaakım iktisatçılar, artık kendilerinin de neoklasik iktisadın dışına çıktıklarını, böylelikle de iktisadın giderek daha “çoğulcu” bir disiplin olduğunu ileri sürme eğilimindedirler. Bu durum, iktisadın içindeki “merkezkaç” ve “merkezcil” güçler arasındaki gerilim ve etkileşimlerin sonucunda ortaya çıkmaktadır (Davis, 2019: 271-72). Merkezkaç güçler daha çok uzmanlaşmanın yarattığı, varolan sınırların aşılması eğiliminden kaynaklanmakta, buna karşılık merkezcil güçler de birbirinden ayrı nitelikteki araştırma girişimlerini birbirine bağlayarak, paylaşılan araştırma programları yaratma eğilimine göndermede bulunmaktadır. Merkezcil güçler anlamayı derinleştirse de, ana araştırma hatlarından ayrılan soru ve sorunların gözardı edilmesine yol açar.⁵ Burada önemli olan nokta, bu iki gücün arasındaki etkileşimin sonucunun iktisadı ne yöne doğru götüreceğidir. Burada da iki olasılık sözkonusudur (Davis, 2008; 2019: 272): birinci olasılık, merkezkaç ve merkezcil güçlerin devrevi olarak birbirlerinin yerini almasıdır; birleşmiş araştırma programları iktisatta egemen olduktan sonra heterodoks yaklaşımlar önemini artırmaya başlayabilir. İkinci olasılık da merkezkaç güçlerin uzun bir zaman dilimi içerisinde egemenliğini sürdürdüğü durumda, giderek yükselen, aynı zamanda da çeşitlenen bir kuramlar çoğulluğunun ortaya çıkmasıdır; farklılaşmış ve merkeziyetçiliğini yitirmiş yeni araştırma programların ortaya çıkması olasılık dahilindedir. Yine de Davis’e göre, ortodokslik ile heterodokslik arasındaki tarihsel ilişkiye bakıldığında, ortodokslik, nihai olarak her zaman heterodokslikten filizlenecektir. Bu durumda bu anaakım heterodoksluğun birleşmiş bir alternatif program oluşturup oluşturmayacağı, bu güçlerden hangisinin baskın çıkacağına bağlı olacaktır. Ancak bu süre içerisinde, iktisadın geçen yüzyıla oranla çok daha çeşitlilik sergileyen, dolayısıyla da çoğulcu bir disiplin haline geldiğini söylemek mümkün görünmektedir. Yine de bu sonuca varabilmek için acele etmemek, iktisadın tarihsel gelişmesindeki kimi dönüm noktalarına biraz daha yakından bakmak yararlı olabilir; çünkü böylelikle görünürdeki çoğulculuk maskesi altında, bir teksesliliğin empoze edilip edilmediği başka türlü ortaya çıkarılamayacaktır.

Anaakım iktisadın giderek daha çoğulcu ve “heterodoks” bir yapıya kavuşmuş olduğu tezi, yöntembilgisi açısından, büyük ölçüde iktisadın “postmodern durumu”⁶ ile eşleşir görünmektedir. Bu postmodern durumun, yöntembilgisel kaynaklarından birisi, yukarıda değinilen, 1970’lerin ilk yarısında ortaya çıkan Yeni Klasik “devrim”in özellikle (neoklasik sentez) Keynesçiliğine ve onun büyük ölçekli ekonometrik modellerine yönelik

⁵ Marc Lavoie (2006), merkezkaç güçler arasında, yayımlanmış/online malzemelerin sayısındaki patlama, aşırı uzmanlaşma, ürün farklılığı, bireysellikler ve önemsiz konularda tartışma ve anlaşmazlıkları sayarken, merkezcil güçlere de anlaşmalar, etkileşimler, tehlikedeki azınlıkların biraraya gelmesi, entelektüel merak ve akademik dernek ve organizasyonları dahil etmektedir.

⁶ “Postmodern durum” kavramının tanımı ve eleştirisi için bkz.: Jameson (1991); Harvey (2000) ve Callinicos (2006).

eleştirileridir. Bu eleştiriler, esas olarak, Keynesci büyük ölçekli ekonometrik modellerden türetilen politika önerilerinin yanlış olacağı, çünkü modelin sabit olduğu varsayılan parametre ve katsayılarının gerçekte politikanın uygulanması sonucunda değişebileceğini ileri süren ünlü "Lucas Eleştirisi"ne (Lucas, 1976) dayanmaktadır. Bir başka deyişle, gerçekliğin dile getirmek için kullanacağımız "anlatı", gerçekliğin kendisini değiştirebilecektir. Bununla elele giden bir eleştiri de yine Yeni Klasik görüşteki "gözlemsel eşdeğerlik" eleştirisidir (Sargent, 1976). Aslında bu da yöntembilgisel olarak "Duhem-Quine tezi" diye bilinen ilkenin (Hausman, 1984: 348-49), yani aynı gözlemin farklı, hatta birbirine rakip nitelikte olan teorilerle uyum içerisinde olabileceği ilkesinin dile getirilmesidir. Dolayısıyla, bu "devrim", aslında bilinen "postmodern" tezlerin iktisada, biraz da araçsal bir biçimde, uygulanmasıyla gerçekleşen bir dönüşümü nitelilemektedir. Yani hem teorinin gerçekliği "kurma" ya da "bozma" gücünün hem de farklı teorilerin yanyana yaşayabilir olduğu düşüncesinin kabulü, postmodernizmin iktisat alanında da yaygınlaşmasının önünü açan bir gelişme olmuştur.

Postmodern durumun ortaya çıkışı bakımından ikinci önemli gelişme, kuşkusuz, iktisadın aslında tümüyle bir öykü anlatma biçimi olduğunu ileri süren "retorik" yaklaşımıdır (McCloskey, 1983, 1985; Hausman, 1984: 415-30). Bu görüşe göre, farklı öykü ve anlatıların hepsi iktisatta bir yer bulabilmelidir. Bu çeşitlilik, iktisadın gelişimi bakımından verimli bir yaklaşım gibi görünse de anaakım iktisatçılar, postmodern bir bakış açısını savunurlarken bireycilik ile akılcılık varsayımlarını sorgulamakta çok da istekli görünmemektedir. Bu da postmodern durumun Lakatoscu anlamda "bağışıklık kazandırma" stratejisi (*immunizing strategems*) olarak kullanıldığı kuşkusunu doğurmaktadır. Başka deyişle, anaakım iktisadın heterodoks olma savının kendisi, neoklasik iktisadın dayandığı, Veblen (1898, 1900)'in deyişiyle "önyargıları" (*preconceptions*) ya da ontolojik kabulleri bırakmadan, önemsiz değişiklikler yoluyla anaakımın ideolojik hegemonyasını sürdürmesinin bir aracı haline gelmektedir.

Bu ontolojik kabuller bırakılmadan anaakım iktisadın "gerçekten" bir heterodoks iktisat biçimi olabilmesi çok mümkün görünmemektedir. Anaakım iktisat 30 yıl öncesine göre bir değişim, hatta bir dönüşüm geçiriyor olsa da hala kendisine yöneltilen gerçek ya da "tutarlı" heterodoks (Lawson, 2013; Slade-Caffarel, 2019) eleştirileri, yani Klasik-Marksist, Veblenci-kurumsal, Post Keynesci, Feminist, vb. yaklaşımlardan yöneltilen eleştirileri çok da ciddiye alıyor görünmemektedir. Bu da asıl niyetin, radikal bir dönüşümü gerçekleştirmek yerine, sözkonusu "önyargıları" daha da güçlendirmek olup olmadığı sorusunu ortaya atmaktadır. Başka deyişle, anaakım iktisadın kendi gelişiminin kökten bir dönüşümden çok aynı "kum havuzunda", ancak bu sefer daha karmaşık yöntem ve tekniklerle oynamayı tercih ettiğini söylemek de mümkün görünmektedir.

Başka deyişle, anaakım iktisadın heterodoks olma savına karşın, Neoklasik iktisadın "ölmekte" direndiği, bunun nedeninin de temeldeki ontolojik bakış açısını değiştirmeye istekli olmadığı söylenebilir. Bu ontolojik ve yöntembilgisel kabuller değişmediği sürece, yeni "açılımlara" doğru yol almak, iktisadın gerçek bir dönüşümünü getirmeyecektir. Bu ontolojik kabuller, Veblen'e (1898, 1900) göre şunlardır:

- (i) Marshallcı gelişme anlayışı: "*natura non facit saltum*", yani gelişme, sürekli ve tedrici niteliktedir düşüncesi,
- (ii) "Normal" ve iktisadi "yasa" anlayışı; normallik, uygulandığı fenomenlerin onaylanmasını da içermektedir,
- (iii) Davranış yasaları hedonistik terimlerle dile getirilirler: İnsan "zevk ve acının, şimşek gibi çakan hesaplayıcısı" (Veblen, 1898) olarak görülür.
- (iv) İndirgemecilik: İnsan, statik bir ortamda yalıtılmış ve veri olarak, dışındaki güçler tarafından yönlendirilen bir atomdur: "Ruhsal olarak, hedonistik insan, bir ilk hareket ettirici değildir. Bir yaşam sürecinin yeri değildir, dışsal ve kendisine yabancı güçler tarafından yönlendirildiği zaman dışında, eyleme gücüne sahip değildir" (Veblen, 1898).

Bu bakımdan, iktisatta "eleştirel realizm" görüşünün en bilinen temsilcisi olan Tony Lawson'un (2013), neoklasik iktisadın ontolojik önyargıları bakımından, modern iktisadın içerisinde, iktisatçıların pratiğinde ayırdedilebilen üç gruptan sözedilebileceğini ileri sürmesi önemli görünmektedir:

- (i) (a) matematiksel tümdengelimciliğin bilimin ayırmedici özelliği olduğu gibi bir aşırı sınıflamacı bilim anlayışını benimseyenler ve (b) bu tür bakış açısını eleştirenlerin yanlış yönlendirildiklerini düşünenler;
- (ii) Sosyal gerçekliğin nedensel-süreçsel niteliğinin farkında olan, bu yüzden de realist yöntembilgisini benimseyerek ontolojik unsurlara ağırlık verenler,
- (iii) Belirli bir düzeyde sosyal gerçekliğin nedensel-süreçsel doğasının farkında oldukları halde, yukarıdaki sınıflamacı bakış açısından kurtulamayan ve tümdengelimci modelleme yöntemlerinden ayrılmayanlar.

Lawson'a göre, neoklasik iktisadın içerisindeki temel tutarsızlık, olaylar (*events*) düzeyinde kendini dile getiren nedensel süreçler anlayışına dayanan, tarihsel-süreçsel bir ontolojinin gerekli olduğunun farkına varılmasına rağmen, hala böyle bir ontolojiye uygun olmayan sınıflamacı, tümdengelimci yöntemlere sadık kalınmasıdır. Böyle bir ontoloji ise, ancak “eleştirel realizm” görüşüne bağlı kalınarak gerçekleştirilebilir.⁷

Yöntembilgisel açıdan, anaakım iktisadın izleğine ilişkin üç eğilimden söz etmek yanlış olmayacaktır. İlk, özellikle bireycilik ve rasyonelliğin bir ölçüde gevşetilmiş (“katı çekirdeğin” sorgulanmasının hemen “kıyısında” durma yoluyla) biçimlerde sürdürülmesi ve kapsamının genişletilmesinden söz etmek mümkündür. Böyle bir yaklaşım giderek, anaakım iktisada, 60’ler ve 70’lerde kendisine yöneltilen eleştirileri “içselleştirerek” egemenliğini koruma olanağı sunmaktadır. İkinci olarak da iktisattaki büyük teorik “Devrimler Çağı”nın bittiğini, iktisadın başka alanlardan yeni tekniklerle giderek daha “uygulamalı” hale geldiğini (Backhouse ve Cherrier, 2014, 2017) söylemek mümkündür. Bu da aslında, “katı çekirdeğin” giderek sertleştiği, bütün yenilik ve çeşitlilik söylemlerine karşın “tekilci” bir bakış açısının sağlamlaştığını da göstermektedir. Üçüncü bir gelişme de anaakım iktisadın artık “savunma” durumundan çıkarak “Sosyal Bilim Empiryalizmi” (Harcourt 1979; Harcourt ve Kerr, 2003) aşamasına girmiş olmasıdır. Rasyonel Seçim kuramı, kendine yönelik eleştirileri de (“yarı rasyonellik”, “davranışsal iktisat”⁸ vs.) içselleştirme yoluyla, insan (hatta doğa) davranışının tümünü açıklayabilme savını güçlendirmektedir.⁹ Bu da anaakım iktisadın “heterodoks” olma iddiasının altının doldurulmadığını göstermektedir. Bu durumda, heterodoksluğun ne olup olmadığının ortaya konması bakımından “tayfin” öteki ucuna, yandaşları tarafından “gerçek” heterodoks iktisat diye sunulan görüşlere eğilmek yararlı olacaktır.

3. “GERÇEK” HETERODOKSLUK

Bağımsız bir “Heterodoks iktisat”¹⁰ anlayışının geliştirilmesi ve kurumlaşması konusunda belki de herkesten çok daha fazla çaba göstermiş olan Frederic Lee (2009: 5-8), anaakım iktisadı Katolik Kilisesinin temel doktrinine benzetmektedir. Ona göre, tıpkı Kilise doktrini örneğinde olduğu gibi, yerleşik iktisada yönelik iki eleştiriden sözedilebilir: Biri, doktrinin değişik unsurları eleştiren “sapkınlık” (*heresy*), öteki de temel inancın kendisini sorgulayan “küfür” (*blasphemy*) niteliğindeki düşünceler. Yukarıda tartışılan anaakım heterodokside olduğu gibi,

⁷ Eleştirel realizm için bkz. Özel (2007a). Lawson bugünlerde, eleştirel realizmin bir uzantısı olan “sosyal konumlanma” teorisi üzerinde duruyor (Lawson, 2023).

⁸ Davranışsal iktisadın, zımni olarak, “içsel” bir rasyonel eyleyenin, dışsal bir “psikolojik kabuk” içine hapsediği ikili bir insan tasarımını benimsediği görüşü için bkz. Infante, Lecouteux ve Sugden (2016).

⁹ Hatta neoklasik iktisadın, en başından beri öngördüğü yalıtılmış, güçsüz, güvencesiz, dayanacağı herhangi bir bilgisel ya da ahlaki temelden yoksun bulunan birey tipinin, neoliberalizmle birlikte, gerçek dünyada da yaratılması konusunda başarıya ulaştığını da söylemek aşırı bir sav gibi görünmemektedir (Özel, 2016).

¹⁰ Heterodoks iktisadı oluşturan yaklaşımların genel kabul gören bir tarihi, Fred Lee (2010) tarafından verilmektedir. Heterodoks iktisat konusunda ayrıca bkz. Jo ve Todorova (2016), Lawson (2006), Slade-Caffarel (2018).

"sapkın" yaklaşımlar bir ölçüde hoşgörülebilirken, "gerçek" heterodoksuluk da "küfür" niteliğindeki yaklaşımlara karşılık gelmektedir (Lee, 2009: 5-7).

Aslında, "Heterodoks iktisat" teriminin, birbirinden son derece farklı bakış açılarını kapsayan bir "bohça" terim olduğu söylenebilir. Örneğin, Post Keynesci iktisatçı Marc Lavoie (2006: 1), hepsi de neoklasik iktisada karşı olan şu yaklaşımları heterodoks iktisada dahil etmektedir: Marksist okul, Sraffacı (ya da neo-Ricardocu) okul, neo-yapısalcı (kalkınma) okul, Kurumsal iktisat, Fransız Düzenleme Okulu, Sosyal İktisat, Davranışsal İktisat, Schumpeterci (Evrimsel) iktisat, Feminist iktisat vb. Aynı biçimde, Fred Lee'ye göre (2009: 7) heterodoks iktisat terimi, özellikle Post Keynesci-Sraffacı, Marksist-Radikal, Kurumsal-evrimsel, Sosyal, Feminist, Avusturya ve Ekolojik iktisat anlayışlarını içeren çok katmanlı bir terimdir. Yine, "eski" Kurumsal iktisat geleneğine yakın duran Philip A. O'Hara'ya göre, heterodoks okullar, Marksist, Kurumsal, Post Keynesci, Schumpeterci ve evrimsel, Feminist, Ekolojik ve Sosyal İktisat yaklaşımları olarak görülebilir.

Bu gruplar arasındaki örtüşmeler bir yana, böyle gruplamalarda iki özellik dikkat çekmektedir. Bunlardan birincisi, "negatif" bir biçimde, bütün bu heterodoks okulları birleştiren en temel özelliğin, neoklasik anaakım iktisada karşı olmaları, ikincisi de daha "pozitif" olarak, yine hepsinin vurgu noktaları farklı olsa da, benzer temalar ya da araştırma stratejileri üzerinden iktisadı yeniden tanımlamaya çalışıyor olmaları. İki yaklaşım birlikte düşünüldüğünde, ortaya çıkar görünen temel strateji, öncelikle "düşmanı" belirledikten sonra, "safları sıklaştırmak" için işbirliği olanakları ile ortak bir "cepheyi" kurmak olarak tanımlanabilir. Şimdilik, negatif yaklaşım, daha yaygın ve belirli bir prestije sahip olsa da pozitif yaklaşım konusunda da dikkate değer bir yol alınmış görünmektedir.

Pozitif bakımdan, Lawson (2013), heterodoks iktisadın içeriğine ilişkin olarak, şu saptamaları yapıyor:

- (i) Heterodoksuluk, bir geleneğe (Keynesci, kurumsal, vs.) özgü olan bir dizi soyut tema ve vurgulamalar kümesini içerir;
- (ii) Her bir geleneğin içerisindeki özgül temalar çerçevesinde teoriler, politika önerileri ya da yöntembilgisel ilkeler geliştirme yönünde çoklu çabalar söz konusudur;
- (iii) Farklı heterodoks gelenekler arasında kesin bir uyumun sağlanamayacağı gözlemlenir, heterodoks iktisat bir yandan kendi kendini kurarken öte yandan da neoklasik iktisada yönelik eleştirel bakışı ortak bir ilke olarak benimsemektedir.

Marc Lavoie, farklı heterodoks geleneklerin hepsinin, sosyal artık, birikim, adalet, sınıf, toplumsal cinsiyet ve ırk ilişkilerini içeren sosyal ilişkileri, tam istihdam ile iktisadi ve sosyal yeniden üretimin önemini vurguladıklarını düşünmektedir (Lavoie, 2013: 107).

Philip Anthony O'Hara (2008), Heterodoks iktisadın sahip olduğu heterojenliğin beş temel alanı olarak, sınıf, toplumsal cinsiyet, etnisite, türler ve uluslardan söz etmektedir. Ona göre heterojenlik, Politik İktisat yaklaşımı içerisindeki düşünce okullarının vurguladığı öteki sosyal süreçlerin de ayırdedici özelliğidir. Bunun yanında,

farklı düşünce okulları, karmaşıklığı, parçalanmayı, eşitsiz gelişmeyi ve insan zihninin sınırlı kapasitesini ortaya çıkaran evrimsel süreçten kaynaklanmaktadır. Sosyal dünya tekdüze değildir; asimetrik bilgi ve güç, coğrafi eşitsizlik ile farklı bireysel kapasiteler ile ayırdedilir. İnsanlar aynı zamanda ideolojiler, dünyaya ilişkin farklı bakış açıları ve sempati yetisi ile nitelenir. Bütün bu etkenler farklı hareket, trend ve eğilimleri ortaya çıkaracaktır". (O'Hara, 2008: 263 - 64).

Bu bakımdan genel Heterodoks ilkeler, Heterojen eyleyenler; Çelişkili süreçler; Çevrimsel ve kümülatif nedensellik; Güç ve otorite; Artık ve kar; Kurumlar ve Organizasyonlar; Güven, ağlar (*networks*) ve sosyallik; Yeniden üretim; İktisadi sistemler; İçsel süreçler; İstikrarsızlık ve devrevi dalgalanmalar; Patıkaya bağımlılık ve histeri olarak sınıflandırılabilir. Tekil düşünce okullarına gelince, şu kavramlar öne çıkmaktadır:

Özel, Hüseyin. (2026), “İKTİSADİ ANALİZ TARİHİNE NASIL YAKLAŞMAK GEREKİR? III: “HETERODOKS” İKTİSAT”, *Review of Economic Thought and History*, 1 (1)

- (i) *Marksist*: Sınıf; emek gücü ve emek; artık değer; sermaye devresi; sömürü; üretim tarzı;
- (ii) *Kurumsal*: Kültür; gösteriş tüketimi ve taklit; kurumsal ve törensel işlevler; minimal yer değiştirme; törensel kapsama;
- (iii) *Post Keynesci*: Belirsizlik; efektif talep, likidite tercihi, beklenen getiri ve arz fiyatı, ödemeler dengesi kısıtları;
- (iv) *Schumpeterci ve evrimsel*: yenilik; yaratıcı yıkım; Schumpeterci rekabet; yenilik ve nişler; karmaşıklık ve beliriverme (*emergence*);
- (v) *Feminist*: Toplumsal cinsiyet, bakım emeği, patriarka; pozitif ayrımcılık ve eşdeğerlik; çifte gün; yoksulluğun kadınlaşması; cam tavan;
- (vi) *Uluslararası İktisat ve Kalkınma*: Eşitsiz gelişme; merkez ve çevre; meta ve değer zincirleri; yapabilirlikler (*capabilities*); Prebisch-Singer hypothesis; çoklu sermaye paradigması;
- (vii) *Ekolojik*: Ekoloji ve doğa; entropi artışı ve azalması (düzen); Temkinlilik ilkesi; küresel ısınma; türlerin yokolması; kararlı (steady state) ekonomi; zayıf ve güçlü sürdürülebilirlik;
- (viii) *Sosyal*: Organizasyonel ve sosyal sermaye; sosyal değerler; sosyal yapılar ve birikim; içsel tercihler; kolektif sosyal servet; şirket egemenliği (O’Hara, 2008: 271-72)

Görüldüğü gibi, O’Hara’nın sınıflaması oldukça kapsamlı ve anaakım iktisadın ele almakta çok gönüllü olmadığı pek çok konuyu içermektedir. Bunun yanında O’Hara’ya göre her tekil bakış açısı birbirini tamamlayan, böylelikle de bütünü oluşturma yolunda önemli bir rol oynamaktadır:

Sosyal iktisatçıların heterodoks iktisada getirdiği temel unsur, kurumsal bir yapı içerisinde yer alan etik, ahlak ve adalet kavramlarının incelenmesidir. Kurumsal iktisatçılar, bir yandan değişim ve normatif ilerleme teorisine yönelik pragmatik bir bakış açısını, öte yandan da politika üzerine düşünmeyi vurgulamaktadır. Marksistler, sınıf ve iktisadi artık hakkında bir dizi teorileri getiriyorlar. Feministler toplumsal cinsiyet, sınıf ve etnisite arasında süregelen ilişkilerin, farklılığa dayanan bir bağlamına ilişkin bütüncü bir bakış açısını getiriyorlar. ... Post Keynesçiler de, gerçek zamanda varolan kurumların analizine, efektif talep, belirsizlik ve parasal üretim teorisinin önemini vurgulayarak ve politika önerilerine ağırlık vererek katkıda bulunuyorlar (Aktaran: Lee, 2009: 9).

Benzer bir bakış açısı, Fred Lee tarafından ortaya konmaktadır (2009: 8-9): ona göre heterodoks iktisadın entelektüel kökenleri, ulusların zenginliği, birikim, adalet, sınıf, toplumsal cinsiyet ve ırk dikkate alan sosyal ilişkiler ile iktisadi ve sosyal yeniden üretim konularına dayanmaktadır. Ayrıca, “*heterodoks iktisat, sosyal tedarik (provisioning) sürecinin, tarihsel bir bilimidir*” (2013: 108). Bu, heterodoks iktisadın genel araştırma gündemini oluşturmaktadır. Bütün heterodoks yaklaşımların temelinde yer alan bu anlayış, değişen, dolayısıyla da belirsiz olan bir dünyada yetersiz bilgiyle ve yanılabilir beklentilerle donanmış olan insan eylemesini gerektirmektedir. Bu yüzden de tarihsel zaman içerisinde ortaya çıkan kültürel bağlam ile sosyal süreçlerin etkilediği, kaynaklar, tüketim kalıpları, üretim ve yeniden üretim ile sosyal tedarige yönelen piyasa, devlet ve piyasa dışı etkinliklerin anlamı ya da ideolojisini dikkate almak zorundadır. Bunun anlamı, insan eylemesinin yalnızca, birbiriyle etkileşim içindeki sosyal bağlamlarda gerçekleşmez zorunda olduğu, dolayısıyla da bireysel kararların yalıtılmış bir biçimde verilemeyeceğidir. Ayrıca, sosyal tedarik sürecinin organizasyonu kapitalist piyasalar içinde gerçekleşiyor olsa da piyasa dışında belirlenen tedarik süreçlerinin de dikkate alınması gerekir. Sonuç olarak, heterodoks iktisat teorisi, kapitalist bir ekonomi içinde gerçekleşen tarihsel sosyal tedarik sürecinin teorik açıklamasıdır. Bu yüzden de tarihsel olarak bağlamsal bir açıklama biçimidir de aynı zamanda (Lee, 2013: 107-108).

Bunların yanında, benzer bir yaklaşımla, Lavoie Neoklasik ve Heterodoks araştırma programlarının temel özelliklerini şöyle vermektedir (Tablo 1):

Tablo 1: Neoklasik ve Heterodoks Araştırma Programları

Paradigmalar		
Önkabuller	Heterodoks Yaklaşımlar	Neoklasik Yaklaşım
Epistemoloji	Realizm	Araçsalcılık
Ontoloji	Organikçilik	Bireycilik
Rasyonellik	Prosedürel Rasyonellik	Özsel (Araç-Amaç)
Analiz Odağı	Üretim, büyüme	Mücadele, Kıtlık
Politik Çekirdek	Devlet Müdahalesi	Serbest Piyasalar

Kaynak: Lavoie (2006: 7).

Böyle bir gruplama, neoklasik çekirdek kavramlarının (bireycilik, denge ve rasyonellik) ötesine geçmek bakımından önemlidir. Yine de Heterodoks iktisat içerisindeki karışıklığı görmemek de mümkün değildir. Örneğin Lavoie'nin sözünü ettiği “realizm” anlayışı, Lawson'un (Bhaskar'ın) eleştirel realizmine değil, Friedman ile popülerleşen “varsayımların gerçekçiliği” tartışmasına gönderme yapmaktadır. Bunun yanında, “mekanik” düşünce tarzına karşı savunulan “Organik” düşünce tarzının, ya da aynı bağlamda, “Newtoncu” düşünme tarzına karşı savunulan “Babilci” düşünce tarzının (Sheila Dow, 2003), heterodoksluğun ayırdedici özelliği olup olmadığı da tartışılabilir. Sosyal bilimlerin öteden beri en önemli ve sıkıntılı tartışma konularından birisi olan bu ayrımlar, “organik” terimindeki belirsizlik yüzünden (Giddens, 1984), çözdüğünden daha çok sorun yaratmaktadır; PK iktisadın da bundan bağışık olduğu söylenemez. Benzer şekilde, Herbert Simon'un Prosedürel Rasyonellik kavramı da anaakım heterodoksluğun kavramsal avadanlığının bir parçası haline gelmiştir. Aslında bu tür sınıflamaların temel sorunu, genellik ve soyutlama düzeylerinin çok yüksek olması ya da daha çok “meta-teorik” bir düzlemde yürütülmesidir. Teorik ve analitik bakımdan bir sonraki soyutlama düzeyine (ekonominin işleyişi, tekeli eğilimleri, tam istihdam ve sermaye birikim sorunları vs.) bakabilmek için, belki de her bir heterodoks iktisat biçiminin kendi sınırları içinde kalarak tartışmayı yürütmek gerekebilir.

Heterodoks iktisadın nasıl anlaşılması gerektiği konusunda daha çok teorik içeriği dikkate alan farklı ve ilginç bir bakış açısı, Paolo Ramazzotti (2022) tarafından geliştirilmektedir. Ramazzotti, anaakım ve heterodoks iktisat arasındaki farkı, iktisat politikasına ilişkin yaklaşımlarıyla açıklıyor. Burada, iki değerlendirme ölçütü bulunmaktadır: iktisadi performansın değerlendirilmesi ile iktisadi koordinasyon vizyonu. Bu iki ölçüt, anaakım iktisadın fiyat merkezli bakış açısına karşılık heterodoks iktisadın kurum merkezli bakış açısını tanımlıyor (Tablo 2).

Tablo 2: Değerlendirme ve Koordinasyon Ölçütleri: Öndegelen Kimi İktisatçıların bir Sınıflaması

Değerlendirme		
FİYAT MERKEZLİ	FİYAT MERKEZLİ	KURUM MERKEZLİ
	Walras Hayek Coase	Okun Musgrave Veblen
Koordinasyon		
KURUM MERKEZLİ	Williamson Stiglitz	Keynes Marx

Kaynak: Ramazzotti (2022: 63).

Bu yaklaşım, hem kısa dönemli iktisat politikası sorunlarını hem de uzun dönemli kurumsal eğilimleri dikkate alması bakımından farklı bir yaklaşım olarak kendisini göstermektedir. Yaklaşım kısıtlı olsa da, özellikle kapitalist bir ekonominin işleyiş biçimine ve en önemli sorunlarından olan “koordinasyon sorunu”nun (Özel, 2009, 2013 ve 2019a), ele alınmasına ilişkin, geçerli olan farklı bakış açılarını ayırt etmek bakımından yararlı görünmektedir. Böyle bir yaklaşım, Kapitalist bir ekonominin en büyük başarısızlığı olarak görülebilecek koordinasyon sorununu, aslında ortodoks-heterodoks karşıtlığının temeline oturtması bakımından önemlidir.

Koordinasyon sorununu temel alan önemli bir bakış açısı olan, bugünlerde de kendisini farklı bir “paradigma” olarak sunan Post Keynesci (PK) iktisada da bu bağlamda kısaca değinmek yararlı olacaktır. Her ne kadar PK iktisadın sınırlarını ve temel özelliklerini niteleyen, üzerinde anlaşılmış bir tanım ya da sınıflama bulunmamasına rağmen (Walters and Young, 1997), 1970’lerden bu yana belirli temalar etrafında yoğunlaştığı görülmektedir (Clower, 1965, 1988; Clower ve Leijonhufvud, 1975; Eichner and Kregel, 1975; Coddington, 1976; Davidson and Shackle, 1978; Hamouda and Harcourt, 1989; Lavoie, 2006). Genel olarak, yöntembilgisel bakımdan PK iktisadın aşağıdaki özelliklerinin öne çıktığı söylenebilir (Lawson, 1994):

- (i) En genel düzeyde, ortodoks iktisada duyulan karşıtlık,
- (ii) Yöntembilgisel sorunlara yönelik artan ilgi;
- (iii) Daha az genel ya da soyut bir düzeyde, ekonominin işleyişine ilişkin dinamik ve tarihsel bir bakış açısının varlığı; belirsizliğin önemi; bölüşüm sorunları; para ve güç ilişkilerinin dikkate alınması ve iktisat politikasına yönelik bir ilgi.
- (iv) PK bakış açısının, Keynes, Klasik iktisatçılar ve kimi zaman da Marx’ın yazılarının kimi özelliklerine kendi kökleri olarak kabul etmesi.

Bunların yanında, teorik bakımdan, özellikle Keynes’in *Genel Teori*’sinde (1936) vurgulanan bir servet biçimi olarak para, belirsizlik ve yatırımların önemi gibi konuları öne çıkaran PK iktisat geleneğinin, teorik bakımdan aşağıdaki özelliklere sahip olduğu söylenebilir:

- (i) İstihdam ve gelirin temel belirleyicisi olarak efektif talebin önemi;
- (ii) Ekonomik etkinliğin belirlenmesi ve tasarrufların yönlendirilmesinde yatırımların oynadığı rol;
- (iii) Gayrı-iradi işsizliğin varlığı ile ekonomik sistemin tam istihdama ulaşma ve/veya koruma konusundaki başarısızlığı;
- (iv) Faizlerin belirlenmesinde, üretkenlik ya da tutumluluk gibi reel etkenlerin yerine parasal etkenlerin oynadığı rol;
- (v) Yatırımlar ile tasarrufları dengeleyecek bir “Doğal faiz oranının” varlığının yadsınması ile tasarruf artışının düşük gelir ve istihdama yol açması;
- (vi) Fiyatların tam rekabet koşulları altında belirlendiği piyasaların varlığının reddedilmesi; eksik rekabet koşullarının ekonomide istisna değil norm olması.

Bu koşulların hepsi, içsel tutarlılığa sahip bir PK iktisadın varlığı için yeterli olmasa da (hatta şimdilerde “anaakım heterodoks” da bu özelliklerin biri ya da birkaçını benimsiyor olsa da), en azından kapitalist ekonominin işleyişinin daha iyi anlaşılması bakımından önemli olan noktaların ortaya konmasını sağladığı için, önemli bir katkı diye görülmelidir.

2000'lere gelindiğinde daha belirgin bir PK iktisat resminin ortaya çıktığını söylemek yanlış olmaz. Örneğin Lavoie (2006: 1), modern Post Keynesci iktisadın, kendisini Keynes ile sınırlamadığını, aynı zamanda Keynes'in *Genel Teori*'yi yazarken yanında olan, Roy Harrod ve Joan Robinson gibi, 1950 ve 60'da Cambridge Okulu diye bilinen yaklaşımın gelişmesine önyak olan iktisatçılardan da esinlendiğini söylüyor. Bu okul, kurumsal iktisattan da etkilenmiş olsa da daha çok makroekonomik sorunlara dikkatini yöneltmektedir. Bu bakımdan Lavoie'ye göre Post Keynesci iktisadın temel özellikleri Tablo 3'te verilmektedir:

Tablo 3: Post Keynesci İktisadın, heterodoks iktisadın önkabullerinin ötesindeki özellikleri

Temel Özellikler	
Efektif Talep	Ekonomi, hem kısa hem de uzun dönemde talep tarafından belirlenir. Tasarrufu belirleyen şey, her zaman yatırımdır; tersi değil.
Tarihsel ve Dinamik Zaman	Her zaman, bir konumdan ötekine geçişi dikkate almalı ve bu geçişin ortaya çıktığı koşulların dengenin nihai konumunu etkileyebileceğinin farkında olmalıyız.
İkincil Özellikler	
Esnek fiyatların olası negatif etkisi	Gelir etkileri yüzünden, fiyat esnekliği, düzeltilmesi beklenen durumu daha kötüleştirebilir.
Parasal Üretim Ekonomisi	Modeller, sözleşmelerin parasal terimlerle düzenlendiğini, firmaların borçlarının ve hanehalklarının borçlarının, önemli ölçüde finansal kısıtlara yol açtığını dikkate almalıdır.
Temel Belirsizlik	Gelecek, ister istemez bugünden farklı olacaktır. Gelecek bilinmemektedir; bugün alınan kararların geleceğin görünüşünü değiştirmesi yüzünden bilinemez de.
İlgili ve çağdaş mikroiktisat	Post Keynesci mikroiktisat leksikografik sıralamaya dayanan kararlar ile ters L biçimli maliyet eğrilerine dayanır.
Teori yöntemlerin çoğulculuğu	Gerçeklik, farklı biçimler alabilir. Bu yüzden, birbirine rakip görünen farklı iktisat teorileri bulunur.

Kaynak: Lavoie (2006: 15)

PK iktisadın, Keynes ile öteki heterodoks yaklaşımlardan etkilenen en önemli özellikleri, efektif talep etkisi ile tarihsel ve dinamik zamanın kullanılmasıdır.¹¹ Yardımcı özellikler olarak da Lavoie (2006: 16), beş unsurdan söz etmektedir: fiyat esnekliğinin olası istikrarsızlık yaratma eğilimine sahip etkileri; bir parasal üretim ekonomisinin varlığı; temel belirsizlik; geçerli mikroiktisat; ve teorileştirmeye yönelik çoğulcu bir bakış açısı.

Böyle bir bakış açısı, paranın önemini öne çıkarıyor kuşkusuz. PK iktisada göre paranın temel özellikleri konusunda PK ve Neoklasik iktisat biçimleri arasında şöyle bir karşılaştırma yapılabilir (Tablo 4):

Tablo 4: Post-Keynesci ve Neoklasik İktisatta paranın özellikleri

Özellik	Post Keynesci	Neoklasik
Para,	bir karşılığa sahip olmalıdır.	helikopterden atılır.
Para,	hem bir stok hem de akımdır.	bir stoktur.
Para ekonomiyeye	üretim yoluyla girer.	mübadele yoluyla girer.
Para arzı	içseldir.	dışsaldır.
Nedensellik	krediler mevduat yaratır.	rezervler mevduat yaratır.
Taban faiz oranını	Merkez Bankası belirler.	piyasalar tarafından etkilenir.
Kısıtlayıcı bir para politikası	hem kısa hem de uzun dönemde negatif etki gösterir.	yalnızca kısa dönemde negatif etki gösterir.
Doğal faiz oranı	çoklu değere sahiptir ya da yoktur.	biriciktir.
Kredi tayinlmasının nedeni	güven eksikliğidir.	asimetrik bilgidir.

Kaynak: Lavoie (2006: 56)

Oldukça kapsamlı olan bu tablolar, aynı zamanda PK iktisadın neden Heterodoks iktisadı temsil etme iddiası taşıdığını da açıklamaktadır. Özellikle makroiktisat açısından, PK iktisadın hem kapitalizmin sorunlarını hem de özellikle finansal boyutunu açıklama konusunda öteki yaklaşımların bir adım ötesine geçtiği inkar edilemez.¹² Yine de farklı temaların öne çıkarılmasına dayanan farklı PK anlayışları, yaklaşımın daha çok “eklektik” bir nitelik sergilemesine de yol açmaktadır. Bütün bu sorunlar hem PK iktisadın hem de giderek heterodoks iktisadın kendisinin birleşik, tutarlı bir program olarak sunmasını da güçleştirmektedir. Belki de bu yüzden, heterodoks

11 Yine de, Keynes’in *Genel Teori*’sinde (1936) belirsizlik ve tarihsel zamanın önemi vurgulanıyor olsa da, analizin “kapatılması” gereği, karşılaştırmalı statik bir analizin kullanılmasını da gerektiriyor görünmektedir. Bu yüzden belki de bu açıdan bir değil, iki ayrı Keynes’ten söz edilebilir. Bu konuda bkz. Özel (2007b).

12 Yine de yaklaşımın temel bir sorunu, fiyat teorisi konusundaki belirsiz tutumdur. PK iktisatçılar, fiyat mekanizmasını bir ölçüde keyfi bir biçimde kabul ya da reddetmektedir. PK iktisatçıların işsizliğe yaklaşımlarında ücret esnekliğini reddederlerken, para politikası ve faiz oranlarının belirlenmesi sürecinde para piyasalarının, döviz kurlarının belirlenmesi sürecinde de uluslararası piyasaların fiyat esnekliğine sahip olduğunu düşündüklerini ileri sürüyor (Rochon, 2023: 267).

tartışmalar daha çok yöntembilgisi düzeyinde ve “negatif” bir düzlemde ilerlemektedir. Bu konuda önemli adımlar atılmış olsa da anaakım iktisadın karşısına konabilecek bütün bir “paradigmadan” söz etmek için henüz erken görünmektedir.

Heterodoks iktisat şimdilik çok parçalı bir yapı gösterse de yolun başında iktisat disiplini neredeyse yeni baştan tanımlama gibi bir hedef ile yola çıkılması, ileride tutarlı bir yaklaşımın geliştirilmesi bakımından umut vermektedir. Neoklasik iktisadın ortaya çıktığı 1870’lerden itibaren hem insan kaynağı hem de finansal fonların ve kurumsal desteklerin bütünüyle anaakım iktisada yönlendirildiği düşünülürse, Heterodoks yaklaşımların bütün dezavantajlarına rağmen katettiği yolun azımsanmaması gerektiği ortadadır. Bir yandan kurumsal ve sosyal analize, eksik rekabet kuramına, büyüme ve sermaye birikimi sorunlarına ve öte yandan efektif talep ile Keynesci / PK yaklaşımlara kadar geniş bir eylem alanı sözkonusu olduğunda, uyumlu bir bütünün ortaya çıkmasının zaman alması kaçınılmazdır. Bu haliyle, bütün heterodoks yaklaşımların temel yöntembilgisel unsurları içeren ortak bir “katı çekirdeğe” dayandığını söylemek ne mümkün ne de kısa dönemde mümkün. Yine de, heterodoks iktisat anlayışlarının bu konuda önemli bir potansiyelinin olduğu da bir gerçek.

Bu arada, politik olarak, ünlü evrimsel iktisatçı Geoffrey Hodgson (2017, 2019), heterodoks ve PK iktisatçıların genel bir uzlaşya sahip olmaktan çok farklı gruplar halinde varolduğunu ve bu grupları birarada tutanın daha çok sol bir ideolojik perspektife sahip olmaları olduğunu ileri sürüyor. (Hodgson, 2017: 17). Hodgson’a göre temel sorun, “heterodoksi” teriminin pozitif bir anlam taşımak yerine, negatif bir anlam taşıması ile heterodoks iktisadın “muhalif” niteliğidir; bu da zaten, bu grupların biraraya gelerek organize olmasını ve kurumsallaşma eğilimini baltalamaktadır. Bu, Hodgson’a göre bir çözümleri güç bir durumdur: bir yandan Heterodoks iktisatçıların sesleri daha gür çıkarken öte yandan da prestijli üniversitelerde kendilerine yer bulamadıkları da bir gerçek. Daha da kötüsü, “bilimsel” bakımdan da adları çok geçmiyor (Lavoie, 2020: 10).

Hodgson’un Heterodoks iktisada ilişkin temel tezleri beş başlık altında toplanabilir (Lavoie, 2020: 10): Yaklaşımla ilgili ilk sorun, heterodoks iktisadın, ortodoks iktisadın sağ yönelimli olduğu kabulüyle, kendisini sol ideoloji ile eşleştirerek kısıtlaması. İkincisi, heterodoks iktisadın tanımlayan tek ya da az sayıda özelliğin bulunmaması. Üçüncüsü, daha çok makroiktisat alanına yoğunlaşarak mikroiktisadı gözardı etmesi. Dördüncüsü, heterodoks iktisat, Herbert Simon gibi davranışsal, Nelson ile Winter gibi evrimsel iktisat konularına, özellikle benim deyimimle “ortodoks heterodoksluğun” iktisadi eyleyen konusundaki farklılıklarına önem vermiyor. Beşinci sorun da heterodoks iktisatçıları arasındaki heterojenlik; bu da sistematik uzlaşma ve kalite kontrolü konusunda sorunlar yaratmaktadır.

Hodgson, heterodoks iktisadın, geleceğe yönelik olarak, benimsemesi gereken stratejinin de şu koşulları sağlaması gerektiğini düşünüyor: (i) bir varlık nedeni bulmak, (ii) alanda çalışan araştırmacılar için teşvikler, (iii) kalite kontrol ve artışının sağlanması (iv) temel konular üzerindeki bitmeyen tartışmaları engellemek ve kümülatif bilginin yaratılmasını sağlamak için bir uzlaşmanın sağlanması. Bu koşulların yerine gelmemesi, heterodoks ve PK iktisadın kendisini tanımlama ve ilerlemesinin önünde önemli engeller yaratıyor (Hodgson, 2017: 17). Hodgson ayrıca, heterodoks iktisadın öncelikle, sol yönelimi ya da eleştirel realizmi temel tanımlama ölçütü olarak benimsememesi gerektiğini düşünüyor (2017: 1).

Hodgson’un, aslında kendisinin de bir parçası olduğu heterodoks iktisada haksızlık ettiği söylenebilir; bu haksızlığın da onun son zamanlarda benimsediği İngiliz “liberal demokrasi” düşüncesine sempatisinden kaynaklanıyor olması mümkündür. Yine de bana göre, Heterodoksluğun sol ile eşleştirilmesi o kadar da büyük bir sorun değil. Ancak bundan daha önemlisi, bu çok parçalı yapıya (bir tür “kavimler federasyonu” ya da hatta “Kutsal Roma Germen imparatorluğu” gibi) ilişkin söylediklerinde önemli bir gerçeklik payı olması. Yine de böyle parçalı bir yapı, iki bakımdan bir zayıflık yerine bir avantaj olarak da değerlendirilebilir: ilk olarak, özellikle kimi heterodoks iktisatçıları tarafından savunulan, bir ilerleme stratejisi olarak çoğulculuk düşüncesinin yaratabileceği avantaj; ikinci olarak da teorik ve analitik çerçeveler bakımından bir tür eklektisizm ya da “ölçüştürülemezlik” (*incommensurability*) sözkonusu olsa da, temel alınan sorunlar bakımından kimi ortak düşünce ve temaların ortaya çıkmasının, işbölümünü ve gelişimi hızlandırma olasılığı.

Heterodoks iktisadın geleneksel olarak çoğulculuğu vurgulaması, Hodgson’a göre, yaygın olsa da tek yanlıdır. Bu yaklaşım, ortak varsayımları paylaşan ve temel konularda uzlaşan bir bilim insanları topluluğu yaratma gereğini gözardı ediyor Hodgson’a göre. Kuşkusuz, bir uzlaşmanın varlığı, paylaşılan görüşleri doğrulamayacak ve

uzlaşya karşı çıkma olanağını engellemeyecektir, ancak bilimin ilerlemesi için bir tür uzlaşmanın varlığı şart (Hodgson, 2017: 1). Buna karşılık iktisatçıların çoğunluğu, PK iktisadın temel stratejisinin çoğulculuk olduğu konusunda neredeyse hemfikir (Mearman v.d., 2019, 2023: 1133). Neoklasik anaakımın tek yanlı bakış açısından kurtulabilmek, zaten çoğulcu bir yaklaşımı, farklı düşüncelerin birarada yaşayabilirliğini ve işbirliğini gerektirmektedir.

Yine de çoğulculuk, dikkatli kullanılması gereken bir kavram (Özel, 2023b). İktisatçılar, çoğulculuktan söz ederken genellikle model, yöntem, teknik ve teoride çeşitliliğe gönderme yaparlar, ancak özellikle Postmodern yaklaşımların egemenliğinden bu yana, "hakikatler" çoğulculuğu ya da Feyerabend'in ünlü ilkesi "ne olsa uyar" ("*anything goes*") yaygınlaşmış görünmektedir. Bu da farklı çoğulculuklar arasındaki ayrımları bulanıklaştırarak, aşırı "görececi" (*relativist*) bir pozisyonu ortaya çıkarmaktadır. Ancak bu farklı çoğulculuklar (hakikatler, teknikler, etik çoğulculuk vs.) arasındaki ayrımların bulanıklaştırılmasının, giderek anaakım iktisat eleştirisinin kendisinin de neoklasik iktisada "eklenmesi" gibi bir tehlikeyi beraberinde getirme eğilimi yarattığı söylenebilir (Özel, 2023b). Bunun nedeni, neoklasik iktisadın özellikle son yirmi yılda, kendi "katı çekirdeği"ni tanımlayan vizyonuna dokunmadan tüm bu eleştirileri "çoğulculuk" maskesi altında içerisine alma konusunda önemli bir başarı göstermiş olmasıdır. Bu da aslında, çoğulculuk söylemleri arasında dikkatli bir ayırım yapılmamasının, iktisadi düşünce bakımından yarattığı en büyük tehlikelerden birisi olduğunu göstermektedir. Bu yüzden, çeşitlilik ve çoğulculuğun heterodoks yaklaşımları da içerecek biçimde, ya da hiç değilse onlarla sürekli diyalogu koparmayacak biçimde sürdürülmeye çalışılması, iktisadın gelişimi bakımından da pozitif bir rol oynayacaktır.

Heterodoks iktisadın benimsediği çoğulculuk anlayışının, "ne olsa uyar" türü bir çoğulculuk değil, Sheila Dow'ın deyişiyle "yapısal bir çoğulculuk" olduğu ileri sürülmektedir. Heterodoks iktisatçılara göre neoliberal iktisat, görececilik kisvesi altında, gerçekliğin ortaya konması bakımından, piyasayı en gerçek hakem olarak görme eğiliminde oldukları ve egemen kültürel ideolojiyi yeniden ürettikleri için çoğulculuktan uzaklaşmaktadır. Öte yandan heterodoks iktisat, iktisadi süreçlerin işleyişine ilişkin ortak anlayışı benimsemek bakımından da onlardan ayrılmaktadır. Heterodoks iktisadın çoğulculuk anlayışı, gerçeğin konumunun insanın kendisi olduğu görüşüdür (Mearman v.d., 2019: 289). Dolayısıyla, iki ana paradigma (ortodoks ve "gerçek" heterodoks) arasında hakikate ilişkin radikal farklılıklar olsa da, heterodoks paradigmanın kendi içerisinde bir teorik, hatta etik çoğulculuğu sürdürmesi, yaklaşımın bütünlüğünün sağlanması ve araştırma sorunlarının tanımlanması bakımından avantaj sağlayacaktır.

Daha analitik bir düzlemde, heterodoks iktisadın üç ana kurucu unsura dayandığını söylemek mümkündür: birincisi, genellikle, gerçekçilik (ister eleştirel realizm isterse de varsayım ve modellerin gerçekçiliği olsun), tarihsel zaman, dinamik analiz ve dengesizlik - karmaşıklık düşüncesini öne çıkaran yöntembilgisel temel; ikincisi, iktisadi değişkenleri etkileyen sosyal ve kurumsal etkenler ile güç-sınıf ilişkileri, üçüncüsü de, kapitalist ekonominin işleyişine ve sermaye birikim süreçlerine ilişkin teorik yaklaşımlar ile iktisat politikalarına yönelik olana "teknik" boyut. Mearman v.d. (2023: 1133), bu bakımdan, Heterodoks iktisatçıların yapılan görüşmelere dayanarak, heterodoks iktisadın üç "meta-teorik" ilkeye dayandığını düşünüyor: "Gerçekçiliğe" verilen önem; Güç kavramına verilen önem ve çoğulculuğun savunulması. Bu unsurlar ona göre birbiriyle ilişkili; Gerçekçilik, hem Güç hem de çoğulculuğun temelini oluşturuyor, asimetric güç ilişkileri ve çoğulculuk da iktisadı daha gerçekçi bir yönetime sokuyor. Bu da aslında heterodoks iktisada en azından uyumlu bir temel sağlıyor.

Yine de bu üç boyutun birbiriyle tam olarak uyumlu olduğu ya da uyumlulaştırıldığını söylemek zordur. Yöntembilgisel açıdan, eleştirel realizm düşüncesinin çekici taraflarından birisi, aslında güç ilişkileri ile gerçekçilik istemlerini, etik bir bakış açısını da dikkate alarak bağdaştırabilmesidir (Bhaskar, 1993). Yine de Lawson dışında bunun farkında olan PK iktisatçının olduğunu söylemek pek kolay değil. Bu iktisatçılar daha çok bilimsel gerçekçilik üzerinde dururken güç ilişkileri ve etik unsurları büyük ölçüde gözardı eder görünmektedir. Bunun dışındaki yöntembilgisi girişimlerinin bir ölçüde eksik ya da eklektik olduğunu da söylemek yerinde olacaktır. Güç ya da sınıf ilişkileri, kapitalizmin işleyişinin anlaşılması bakımından daha çok Marksistler için önemliyken PK iktisatçılar bu ilişkileri genellikle iktisat politikaları bağlamında, yalnızca bölüşüm sorunları olarak ele alırlar; bu analizlerin de Marx'ın analizine karşıt olarak, değer-fiyat ve birikim sorunlarıyla ilişkisi genellikle zayıf kalmaktadır. Bunun dışında özellikle PK iktisatçılar, kurumsal değişim ve Marx'ın vurguladığı, iktisat teorilerinin tarihselliği üzerinde de çok durmamaktadır. Yine de özellikle, tarihsel zaman ve dinamik yaklaşım ve

dengesizlik sorunları, aslında heterodoks iktisadın ortak kabullerinden birisi gibi görünmektedir. Bunun yanında, analitik farklılıklar söz konusu olsa da, neoklasik iktisadın statik niteliği de, genel bir eleştiri konusu olarak kendisini göstermektedir.

Teorik bakımdan, Heterodoks iktisat içerisinde, birbirinden ayrı, bir ölçüde bağımsız olan üç alanı ayırt etmek mümkün görünüyor. Değer-fiyat analizi, yatırım ve sermaye birikim süreçleri ve parasal kesim. Bu bakımdan Marx ve Keynes'in dışındaki üç önemli figürün varlığından da söz etmek mümkündür. Sraffa (fiyat analizi), Kalecki ve Robinson (yatırım ve birikim analizi) ve Minsky (para ve finans analizi). Aslında PK iktisadın temel iddialarından birisi olan, bankaların yalnızca araçlar olmayıp krediler yoluyla para yaratma kapasitesine sahip olduğu görüşünü vurgulayan içsel para anlayışının, açık bir anlaşma noktası olduğu söylenebilir (Armstrong, 2020: 452). Yine de piyasa fiyatları - üretim fiyatları ayrımı, Klasik-Marksist "serbest" rekabete karşın "tam" hatta "eksik rekabet" anlayışlarının farklılığı, kapitalizmin işleyişi ve geleceğine ilişkin, özellikle Marksist iktisatçıların diğerleri arasındaki anlayış farklılıkları gibi uyumsuzluklar, Heterodoks iktisadi analizin eklektik niteliğinin göstergeleri arasındadır.

Yine de sosyal boyut ile (sınıf ilişkileri, eyleme sorunu vs.) teknik analiz boyutunun birbiriyle bütünleştirilememesi, bence en önemli sorundur. Marx'ın yaklaşımında olduğu gibi, değer-fiyat, sınıf ilişkileri ile sermaye birikimi ve krizler arasında kurulan ilişkiler (toplumsal alan ile iktisadi alan arasındaki etkileşimler), örneğin PK iktisat içerisinde tatmin edici bir biçimde kurulmamaktadır. Bu bakımdan, Marksist iktisatçı ve düşünce tarihçisi E. K. Hunt'a (1978/2005) kulak vermekte yarar var. Hunt'a göre, genel bir Sosyal İktisadın (aslında Marksist iktisadın da) ayırtedici özellikleri şunlar olmalı:

- (i) Sosyal iktisat, herhangi bir gerçek, somut, ampirik davranışın insan doğasının içsel ve karmaşık nitelikteki özelliklerinin –sosyal varlık olma, genel ihtiyaçlar, potansiyel ve doğrulanabilirlik gibi- kesişme noktasında yer aldığını anlamalıdır.
- (ii) Sosyal İktisat, normatif karakterde olmalıdır. İnsan ihtiyaçları ile potansiyellerinin yerine getirilmesi temel öneme sahiptir.
- (iii) Sosyal iktisatçılar şu dört soruna eğilmelidir: (a) ele alınan sosyal ilişki ve kurumların tarihsel kökenleri, (b) bu sosyal ilişkilerin ve kurumların insan ihtiyaçlarını ve olanaklarını gerçekleştirmekteki yeterliliği, (c) bu sosyal ilişki ve kurumların gelecekteki olası gelişimleri ile bu gelişmelerin ahlaki, duygusal ve entelektüel bakımdan tatmin edici olup olmadıkları, (iv) bu ilişki ve kurumların, insan ihtiyaçlarının karşılanması ve potansiyellerinin gerçekleşmesi bakımından, değişme, uyarlanma ya da yok edilmesi bakımından somut olasılık ve olanakların ortaya konması.

Kısaca, etik, sosyal ve iktisadi ilişkiler ve etkileşimler, Heterodoks iktisadın başlıca konusu olmak gerekir. Bu yüzden, sosyal özellikler ile iktisadi alanın işleyişi arasındaki etkileşimleri dikkate alan bütüncül bir "sosyal iktisat" ya da "politik iktisat" anlayışı, bütün heterodoks yaklaşımlar için yararlıdır. Farklı grupların her iki analizin de ileriye götürülmesi bakımından yaptığı/yapacağı katkılar ve gruplar arasındaki işbirliği örneğin Marksist, kurumsal ve PK iktisat biçimleri için de avantajlı olacaktır. Örneğin Marksist iktisat geleneksel olarak yalnızca sınıf ilişkilerini dikkate alırken, Feminist iktisadın özellikle toplumsal cinsiyet ilişkilerinin önemini vurgulaması, bir yandan kendisini liberal Feminizm biçimlerinden ayrı tutan bir Marksist Feminizmin gelişmesini sağlarken, Marksist düşüncenin kendisini de zenginleştirmiştir. Bu türden katkı ve işbirliği olanaklarının gelişiminin, bir bütün olarak da Heterodoks iktisadın yararına olacağı açıktır. Heterodoks iktisatçıların oluşturduğu bir "eudaimonik topluluk"; yalnızca iktisadi analiz bakımından gerçek bir alternatif olarak değil, aynı zamanda da etik, hatta politik olarak da (hem akademinin içerisinde hem de toplumun geneli bakımından) alternatifler üretebilme ajandasına ve gücüne sahip bir topluluk olabildiği sürece, Heterodoks iktisat gerçekten de yeni bir yaklaşım olarak kendisini kabul ettirebilir.

Heterodoks iktisadın geleceğine ilişkin olarak da, heterodoks iktisatçıların görüşmeler yapan Armstrong (2020:453), üç ana grubun ayırtedilebileceğini düşünmektedir: ilk grup, heterodoksluğun geleceğinin, birbirinden

ayrı duran, entelektüel olarak yalıtılmış ayrı okulların birleşimi olarak devam edeceğini düşünenler, ikincisi, heterodoks iktisatçıların tek bir topluluk olarak görülmesi, bu yüzden de ayrı okullar varlığını sürdürse de, aralarındaki etkileşim ve işbirliğinin devam edeceği, üçüncüsü de, daha da “ileriye” giderek, farklı okulların ortak bir metodoloji ve daha özel olarak ortak bir ontolojik (eleştirel realizm?) bakış açısına sahip oldukları bir genel heterodoks paradigmanın ortaya çıkacağını düşünenler. Bu üç grup, aslında üç ayrı alternatifin de varlığını gösteriyor; yine de Heterodoks iktisadın geleceği, en azından bana göre, yukarıdaki üç analitik blogun (yöntembilgisel, toplumsal ve iktisadi) ortak bir temel etrafında birleştirilerek, kendisini negatif eleştiri biçimleriyle sınırlamadan, ileriye doğru gerçek bir alternatifini ortaya çıkarmasında yatıyor.

4. SONUÇ

Heterodoks iktisat her ne kadar neoklasik anaakım iktisadın eleştirilmesi bakımından birleşik bir cephe oluşturuyor görünse de kendini tanımlayabilmek için ne olduğunun ötesinde ne olmadığını da açıkça ortaya koymalıdır (Mearman v.d., 2023: 1133). Heterodoks iktisat anaakıma eleştirel baksa da onunla örtüştüğü noktalar da var. Bunun yanında, kapitalizmi eleştiriyor olsa da bu yaklaşımın temel özelliği değil. Yaklaşım, aslında sosyolojik bir biçimde tanımlanıyor; sadece stratejik bakımdan çoğulcu olduğunu söylemek mümkün olmasa da bir “sentez” de değil. Heterodoks iktisat aynı zamanda da pozitif bir proje: anaakım iktisadın terimleriyle tanımlanabilir olsa da özellikle iktisat politikaları ve etkileri konusunda onun ötesine geçiyor. Dolayısıyla, tek bir ölçütün kullanılması, Heterodoks iktisadın tanımlanması bakımından yetersiz kalacaktır. (Mearman v.d., 2023: 1133). Bunun da aslında bir eksiklik değil, avantaj olabileceği, yukarıdaki tartışmada ulaştığımız bir sonuç.

GÖNDERMELER

Armstrong, Phil (2020), *Can Heterodox Economics Make a Difference? Conversations with Key Thinkers*, Cheltenham: Edward Elgar.

Attar, M. A. (2023), “Neoklasik İktisat” *İktisat Felsefesi*, Ömer Faruk Çolak (der.), Ankara: Efil Yayınları, s. 347-386.

Backhouse, R. E. and B. Cherrier (2014), “Becoming Applied: The Transformation of Economics after 1970.” The Center for the History of Political Economy Working Paper Series No. 2014–15; November, <https://ssrn.com/abstract.2526274> or doi:10.2139/ssrn.2526274.

Backhouse, R. E. (2000), “Progress in Heterodox Economics,” *Journal of the History of Economic Thought*, Volume 22, Number 2,

Backhouse, R. E. and B. Cherrier (2017), “The Age of the Applied Economist: The Transformation of Economics Since the 1970s,” *History of Political Economy*, Vol. 49 (Supplement): 1–33. <https://doi.org/10.1215/00182702-4166239>

Bhaskar, R. (1993), *Dialectics: The Pulse of Freedom*, Routledge.

Callinicos, A. (2006), *Postmodernizme Hayır*, Şebnem Pala, (çev.), Ankara: Ayraç Yayınları.

Clower, R. (1965), “The Keynesian Counterrevolution: A Theoretical Appraisal”, *The Theory of Interest Rates*, F.H. Hahn ve P.R. Brechling (eds.), Macmillan, 1965 içinde, s. 103-125;

Clower, R. (1988), “Keynes and the Classics Revisited,” *Keynes and the Public Policy After Fifty Years*, vol. I: *Economics and Policy*, O.F. Hamouda and J.N. Smithin (eds.), New York University Press 1988 içinde, s. 81-91.

Clower, R. ve A. Leijonhufvud (1975), “The Coordination of Economic Activities: A Keynesian Perspective,” *American Economic Review*, May, 65(2), 1975, s. 182-188;

Coddington, A. (1976), “Keynesian Economics: The Search for First Principles”, *Journal of Economic Literature*, December (14), 1976, s. 1258-1273.,

- Özel, Hüseyin. (2026), "İKTİSADİ ANALİZ TARİHİNE NASIL YAKLAŞMAK GEREKİR? III: "HETERODOKS" İKTİSAT", *Review of Economic Thought and History*, 1 (1)
- Colander, David (2000), "The Death of Neoclassical Economics," *Journal of the History of Economic Thought*, Volume 22, Number 2, pp. 127-43.
- Colander, David, Richard P. F. Holt and J. Barkley Rosser (2004) "The Changing Face of Mainstream Economics," *Review of Political Economy*, Volume 16, Number 4, 485–499, October.
- D'Ippoliti and A. Roncaglia (2016), "Heterodox economics and the history of economic thought," Jo, Tae-Hee and Zdravka Todorova *Advancing the Frontiers of Heterodox Economics Essays in honor of Frederic S. Lee*, Edited by, New York: Routledge, p. 21-38
- Davidson, P. and G. L. S. Shackle (1978), "A Statement of Purpose," *Journal of Post Keynesian Economics*, Autumn, Vol. 1, no. 1, pp. 3-7.
- Davis, J. B. (2008), "The turn in recent economics and return of orthodoxy," *Cambridge Journal of Economics*, vol. 32, pp. 349–366.
- Davis, J. B. (2019), "Specialization, fragmentation, and pluralism in economics," *The European Journal of the History of Economic Thought*, vol. 26, no. 2, pp. 271-293.
- Dow, S. (2003), "Babylonian Mode of Thought," in J. King, *Elgar Companion to Post Keynesian Economics*, Edward Elgar, pp. 11-15.
- Eichner, A. S. ve J. Kregel (1975), "An Essay on Post-Keynesian Theory: A New Paradigm in Economics," *Journal of Economic Literature*, vol. 14, no. 4, December, pp. 1293-1314.
- Ferguson, C.E. (1969), *The Neoclassical Theory of Production and Distribution* (Cambridge: Cambridge University Press.
- Giddens, A. (1984), *The Constitution of Society*, London: Polity.
- Hahn, F. (1984), *Equilibrium And Macroeconomics*, Oxford: Basil Blackwell.
- Hamouda, O. and G. Harcourt (1988), "Post Keynesianism: From Criticism to Coherence?" *Bulletin of Economic Research*, cilt. 40, no. 1, s. 1-33.
- Harcourt, G. C. (1972), *Some Cambridge, Controversies in The Theory of Capital*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Harcourt, G. C. ve P. Kerr (2003), *The Social Science Imperialists*, London: Routledge.
- Harcourt, G. C. (1979), "The Social Science Imperialists," *Australian Journal of Political Science*, Volume 14, Issue 2 November, s. 243 – 251.
- Harvey, D. (2000), *The Condition of Postmodernity*. Cambridge: Blackwell, 2000
- Hausman, D. (Ed.) (1984), *The Philosophy of Economics: An Anthology*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Hodgson, G. M. (2017), "The Pathology of Heterodox Economics and the Limits to Pluralism," Draft of 12 July 2017, https://www.academia.edu/67185052/The_Pathology_of_Heterodox_Economics_and_the_Limits_to_Pluralism.
- Hodgson, G.M. (2019): *Is There a Future for Heterodox Economics? Institutions, Ideology and a Scientific Community*, Cheltenham, UK and Northampton, MA: Edward Elgar Publishing.
- Hoover, K. D. (2008), "Causality in Economics and Econometrics," The New Palgrave Dictionary of Economics Online, http://Public.Econ.Duke.Edu/~Kdh9/Source%20Materials/Research/Palgrave_Causality_Final.Pdf
- Hunt, E. K. (1978/2005), "The normative foundations of social theory: An essay on the criteria defining social economics," *Review of Social Economy*, Vol. 36, No. 3, Continuing Perspectives on the Nature of Social Economics (Aralık 1978), s. 285-309, *tpkibasım: Review of Social Economy*, vol. 63, no. 3, pp. 423 – 445.

- Özel, Hüseyin. (2026), "İKTİSADİ ANALİZ TARİHİNE NASIL YAKLAŞMAK GEREKİR? III: "HETERODOKS"
İKTİSAT", *Review of Economic Thought and History*, 1 (1)
- Infante, G., G. Lecouteux and R. Sugden (2016), "Preference purification and the inner rational agent: a critique of the conventional wisdom of behavioural welfare economics," *Journal of Economic Methodology*, vol. 23, no. 1, pp.1-25.
- Jameson, F. (1991), *Postmodernizm ya da Geç Kapitalizmin Kültürel Mantığı*, Abdulkadir Gölcü, Nuri Plümer (Çev.), Ankara: Nirengi Kitap, 2011.
- Jo, T. H. and Z. Todorova (ed.) (2016), *Advancing the Frontiers of Heterodox Economics: Essays in Honor of Frederic S. Lee*, New York: Routledge.
- Keynes, J. M. (1936), *The General Theory of Employment, Interest and Money*, New York: Harbinger, 1965.
- Lavoie, M. (2006), *Introduction to Post-Keynesian Economics*, New York: Palgrave Macmillan.
- Lavoie, M. (2020), "Heterodox economics as seen by Geoffrey Hodgson: an assessment," *European Journal of Economics and Economic Policies: Intervention*, Vol. 17 No. 1., pp. 9–18.
- Lawson, T. (1994), "The nature of Post Keynesianism and its links to other traditions: a realist perspective," *Journal of Post Keynesian Economics*, Summer, Vol. 16, No. 4, pp. 503-38.
- Lawson, T. (2006), "The nature of heterodox economics," *Cambridge Journal of Economics*, vol. 30, pp. 483–505.
- Lawson, T. (2013), "What is this 'school' called neoclassical economics?" *Cambridge Journal of Economics*, vol. 37, pp. 947–983.
- Lawson, T. (2023), "The human person, the human social individual and community interactions," *Cambridge Journal of Economics*, sayı 47, s. 475–505.
- Lee, F. (2009), *A History of Heterodox Economics: Challenging the mainstream in the twentieth century*, New York: Routledge.
- Lee, F. (2013), "Heterodox economics and its critics," F. Lee and M. Lavoie (ed.), *In Defence of Post-Keynesian and Heterodox Economics*, New York: Routledge içinde, s. 104-32.
- Lee, F. and M. Lavoie (ed.) (2013), *In Defence of Post-Keynesian and Heterodox Economics*, New York: Routledge.
- Leijonhufvud, A. (1968), *On Keynesian Economics and the Economics of Keynes*, New York: Oxford University Press.
- Lucas, Robert E. Jr. (1976), "Econometric Policy Evaluation: A Critique", K. Brunner Ve A. Meltzer, *The Phillips Curve and Labor Markets*, Carnegie-Rochester Conference Series On Public Policy, 1, New York: American Elsevier, s. 19–46.
- McCloskey, D.N. (1983), "The Rhetoric of Economics," *Journal of Economic Literature*, Vol. 21, No. 2, June, s. 481- 517.
- McCloskey, D.N. (1985), *The Rhetoric of Economics*. Wisconsin: University of Wisconsin Press.
- Mearman, A., S. Berger and D. Guizzo (2019), *What is Heterodox Economics?* Routledge.
- Mearman, A., S. Berger and D. Guizzo (2023), "What is Heterodox Economics? Insights from Interviews with Leading Thinkers," *Journal of Economic Issues*, 57:4, 1119 - 41.
- O'Hara, P. A. (2008), "Can the principles of heterodox political economy explain its own re-emergence and development?" *On the Horizon*, vol. 16 no. 4, pp. 260-278.19
- Özel, H. (2001), "İktisadi Analiz Tarihine Nasıl Yaklaşmak Gerekir?" *H.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt 19, Sayı 2, 2001, s.19-38.

- Özel, Hüseyin. (2026), "İKTİSADİ ANALİZ TARİHİNE NASIL YAKLAŞMAK GEREKİR? III: "HETERODOKS"
İKTİSAT", Review of Economic Thought and History, 1 (1)
- Özel, H. (2007a), "Eleştirel Realizm," Felsefe Ansiklopedisi, Cilt 5, Ahmet Cevizci (ed.), Ankara: Ebabil Yayınları, s. 328-35.
- Özel, H. (2007b), "The Clash of the Titans: Alternative Visions Underlying the *General Theory*", *Ekonomický Časopis*, vol. 55 no. 5, 2007, pp. 459-475.
- Özel, H. (2009), "İktisadi Analiz Tarihine Nasıl Yaklaşmak Gerekir? II", *H.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt 27, Sayı 1, 2009, s. 45-72.
- Özel, H. (2013), *Piyasa Ütopyası*, 2. Baskı, Ankara: BilgeSu Yayınları.
- Özel, H. (2016), "Toplumu Piyasaya Yerleştirmek ve Sosyal Bilimin Dönüşümü," *Liberalizmi Yeniden Düşünmek*, B. Gürbüz, H. Özel, M. Sarfati (ed.), Ankara: Efil Yayınevi, içinde, s. 17-48.
- Özel, H. (2019a), "[The Road to Serfdom against The Great Transformation: A Comparison with Reference to Unintended Consequences](#)," *Yıldız Social Science Review*, vol. 5, no. 2, pp. 135-54.
- Özel, H. (2019b), "Market System as a 'Stark Utopia'," *Efil Journal*, vol. 2, no. 7, 2019, pp. 86-109.
- Özel, H. (2021), "İktisatta Gelişme: Artık Hepimiz Heterodoksuz?" 14 Ekim 2021'de yapılan Yıldız Teknik Üniversitesi, "İktisat Biliminde İlerleme Var mı?" toplantısı canlı yayın kaydı: <https://www.youtube.com/watch?v=NB-jcb4E6gw>.
- Özel, H. (2023a), "Kara Murat Benim! Anaakım İktisatta Heterodoksi", *İktisat ve Toplum*, sayı 153, Temmuz 2023, s. 7-14.
- Özel, H. (2023b) "“Hangi Çoğulculuk?’Anaakım İktisatta Çoğulculuk”, *İktisatta Çok Seslilik ve Çoğulcu Yaklaşımlar*, Çınla Akdere ve Burak Gürbüz (ed.), Ankara: Siyasal Kitabevi, s. 87-112.
- Ramazzotti, P. (2022), "Heterodoxy, the Mainstream and Policy," *Journal of Economic Issues*, 56:1, 59-78,
- Rochon, Louis-Philippe (2023), "The future of post-Keynesian economics: post-Keynesian economics at 50," *The Journal of Philosophical Economics: Reflections on Economic and Social Issues*, Volume XVI Annual issue, s. 254-279.
- Slade-Caffarel, Y. (2018), "The Nature Of Heterodox Economics Revisited," *Cambridge Journal Of Economics*, Sayı 43, S. 527–540.
- Sraffa, P. (1960), *Production of Commodities by Means of Commodities: Prelude to A Critique of Economic Theory*, Cambridge University Press.
- Veblen, T. (1898), "Why is Economics Not an Evolutionary Science," *The Quarterly Journal of Economics*, Volume 12.
- Veblen, T. (1900), "The Preconceptions of Economic Science," *The Quarterly Journal of Economics*, Feb., Vol. 14, No. 2, pp. 240-269.
- Walters, B. and D. Young, (1997), "On the Coherence of Post Keynesian Economics," *Scottish Journal of Political Economy*, Vol. 44, No. 3, pp. 329-49.